

konec konců v tom, že husité v boji proti nepříteli mohli mobilisovati jako uvědomělé bojovníky lid městský a selský, zatím co na straně nepřátelské tato lidová masa byla živlem pasivním, bez zájmu na věcech veřejných (str. 123).“ *A. Klímt.*

JAN HAJŠMANN-EMIL FILLA: HLÍDKA ČESKÉ MAFIE V HOLANDSKU. Vzpomínky Emila Filly na válku a odboj. Stopami dějin řada II. svazek 5. Vydalo nakladatelství Orbis v Praze. Praha 1934. Str. 122 za 18 Kč.

Válečné vzpomínky Fillovy věrně zachycené Janem Hajšmanem a vydané v přítomné knížce s fotografiemi Filly a jeho choti Hany, dcery universitního profesora dr. Františka Krejčího, dvěma Fillovými kresbami a faksimile jím vydávaného revolučního týdeníku Michel im Sumpf, jsou důležitým příspěvkem k dějinám našeho odboje. Zachycují ovzduší v Paříži a v Belgii po vypuknutí světové války, zmatek mezi našimi lidmi, kteří jsou na vahách, mají-li se vrátiti domů nebo zůstatí v cizině, a líčí velmi poutavě poměry v neutrálním Holandsku, kde se soustřeďuje za světové války špionážní služba bojujících velmocí, pravidelně velmi dobře placená. Filla, jenž se dal s chotí ochotně a cele do služeb našeho odboje, ukazuje, jaké obtíže bylo jim překonávati v cizím prostředí, jež stěží dovedlo chápati, že je možno přinášeti všemožné oběti vzdálenému ideálu osvobozeného národa. Přiznává, že velmi rád pracoval mezi prostým českým lidem, který, prošed několikerým útlakem, cítil živě národně. „U těchto lidí vzpoura proti stávajícímu otroctví, revolučnost, byla opodstatněna trpkým životem, a byli to v podstatě a velkou většinou lidé hrdí, nepodlézaví. Masaryka většinou neznali. Populární u nich byli Klofáč a Kramář (str. 63). Heslo: „Jsme revolucionáři, nevezmeme od nikoho ani haléře, musíme míti čisté, nezávislé ruce!“ je vůdčím heslem i našeho odboje v Holandsku. „Je to zápas o svobodu, všecko se dělá zadarmo, z pohnutek mravních. Tak pracují všichni, nejen já. A všichni jsme závislí na dru Benešovi a Masarykovi, pokud jde o českou otázku, a jiného nic nás nezajímá. Od nikoho jiného direktivy nesmíme přijímat než od Masaryka a Beneše“ (str. 90), vysvětluje Filla nechápatému šéfu francouzské špionážní služby generálu Boucabeilleovi. V líčení Fillově je řada portrétů lidí nadšeně a nezištně pracujících v odboji jen a jen pro ideál svobodné vlasti vedle několika, kterým měl tento boj přinést osobní prospěch, jak s jistotou očekávali. I po této stránce jsou válečné vzpomínky Filly vítaným příspěvkem k dějinám naší politiky popřevratové. *A. Klímt.*

HAROLD J. LASKI: ÚVOD DO POLITIKY. Vydalo Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Antonín Svěcený v Praze. Praha 1934. Stran 83 za 9 Kč.

Knížka „Úvod do politiky“, kterou napsal profesor politických věd londýnské university Harold J. Laski a do češtiny přeložil dr. E. Sobota, jest skutečným obohacením naší politické literatury. Jejím účelem jest, jak praví autor v předmluvě, „postavití nejzákladnější otázky politiky v takové formě, aby jim mohl porozuměti každý průměrný čtenář, který se o tyto věci zajímá“. A prostuduje-li si čtenář pozorně zajímavou látku rozvrženou do čtyř kapitol: Co je stát? Jaké místo náleží státu v rámci lidské společnosti? Jak organisovati stát a mezinárodní společenství, přesvědčí se, že autor dosáhl plného úspěchu ve směru, který si svým dílkem vytkl.

Stát je podle autora nástrojem, který upravuje lidské chování, nástrojem, kterým si lidé dávají pravidla, jak se v životě navzájem chovati. To, co stát nařizuje, je zákonem ne snad proto, že je to dobré, spravedlivé či moudré, nýbrž právě jen proto, že to na-

řídila státní moc. Je to právní vyjádření představy, jak mají lidé jednati, je to projev, učiněný autoritou, která jediné jest povolána k tomu, aby měla konečné rozhodné slovo v tom směru. Každý stát nám představuje společnost na určitém území, která je rozdělena na vládu a na poddané; při čemž vláda je skupina osob uvnitř státu, které provádějí právní pravidla, na kterých stát spočívá, a které, na rozdíl od jakékoli jiné skupiny lidí uvnitř téhož státu, jsou oprávněny užívatí násilí k tomu cíli, aby těmto pravidlům byla vynucena poslušnost. „Stát je tudíž společnost jednotlivců, kteří jsou podrobeni určitému způsobu společenského života — a je-li třeba, tedy k němu budou přinuceni. Všechno lidské jednání ve společnosti musí se přizpůsobiti tomuto napůčenému způsobu. Pravidla, která stanoví ráz tohoto společenství, jsou státní zákony, a, jak je samozřejmé, tato pravidla mají nezbytný primát přede všemi ostatními pravidly jinými. Jsou suverenní. V této společnosti jednotlivci, kteří stanoví a prosazují tato pravidla, nazývají se vládou. A tu skupinu pravidel, která stanoví, a) jakou cestou zákony mají být sdělavány, b) jak je lze měniti a c) kdo je povolán k tomu, aby je vydával, nazýváme ústavou státu (str. 8).“

Povaha a podstata moderního státu je výsledkem dějin, kterými státní moc procházela v minulosti, a lze ji pochopiti jen ve světle této jeho historie. Charakter státu jakožto svrchovaného tělesa je výsledkem dlouhého řetězce dějinných událostí a okolností, z nichž nejvýznamnější byl pocit potřeby, jenž se dostavil za reformace, aby se lidem dostalo organizačního plánu a autority, které by bylo možno přednáseti všechny potřeby a požadavky a která by o nich rozhodovala s poslední platností. Autorita státní moci plyne z toho, že stát je s to, aby uspokojil požadavky, které se naň právě vnášejí. Právní příkazy pak vyplývají z požadavků, které jsou vůči státu vnášeny účinně. Zákony mají snahu býti ve shodě s přáními těch, kdož se dovedou uplatniti v centru politické moci. Ve všech státech, jaké kdy byly, zákony měly tuto snahu; a účinnost zákonů závisí na tom, do jaké míry dovedly dosíci této shody. Ráz každého konkrétního uspořádání vyplývá více méně z hospodářské soustavy, která ve společnosti dosáhla převahy. Společnost jeví se nám jako zápasistiě o hospodářskou moc, při čemž ti, kdož jsou při moci, mají možnost prosazovati své potřeby prostředky, jež jim jsou po ruce. Právo je tu pak k tomu, aby upravilo vzájemné vztahy tak, aby potřeby vládnoucích nabyly zákonité formy. A tak tedy povaha zákonů v určité době a na určitém místě bude obrazem toho, jak je ve státě rozdělena hospodářská moc. Stát za těchto okolností vyjadřuje potřeby lidí, kteří ovládají hospodářský systém. Právní řád je tu maskou, za níž se skrývá hospodářský zájem, mající převahu, těže pro sebe z výhody autority státní moci. „Stát, jaký praktický jest, nevyhledává zásadně nějaké abstraktní spravedlnosti, všeobecného prospěchu, nýbrž jde mu o zájem — zájem v nejširším smyslu slova — dominující třídy ve společnosti (str. 12.).“ Z toho plyne podle autora, že čím je hospodářská moc ve společnosti, které stát vládne, rozdělena rovnoměrněji, tím hlubší bude soulad mezi obecným zájmem celku a právním řádem. Neboť je zřejmé, že lidé hospodářsky stejnomocní budou vznášet oproti státu stejnomocné požadavky; a státní vůle nebude pak vybičována směrem jedním na úkor druhého. Jinými slovy: čím bude hospodářská moc ve státě rovnoměrněji rozdělena, tím dokonaleji bude zákonodárství odpovídati celkovým potřebám. Jedná-li pak stát, jedná podle autora s imperativní neodvolatelností, a nikdo z občanů nemá nároku, aby unikal jeho zásahům. Lze to vysvětliti funkčním posláním státu. Státní moc může býti ospravedlněna jediné s hlediska toho, k čemu směřuje. Státní zákony musí býti ospravedlnitelný jenom s hlediska potřeb, jež

stát chce uspokojiti. Proto: „zákony jsou oprávněné, jestliže jejich provádění uspokojí, při obětech co nejmenších, co největší množství lidských potřeb (str. 20).“

Z uvedeného plyne, že státní moc můžeme mravně zdůvodniti jen do té míry, do které poskytuje uspokojení maxima lidských potřeb za myslitelně nejmenších obětí; a že jediné způsob, jakým plní toto svoje poslání, dává státu nárok, aby se dovolával hlubší oddanosti obyvatelstva nežli jest jen ryze formální sounáležitost. Má-li tedy míti stát úspěch, když si vynucuje poslušnost, musí dovésti přesvědčovat; musí dát občanu pocítiti, že státní moc, vydávajíc své zákonné rozkazy, myslí na jeho dobro. „Stát získává občanovu oddanost ne proto, že jde o stát, nýbrž pro cíle, které státní moc sleduje (str. 22).“ Proto příkazy, jež stát vydává, předpokládají určitá práva občanů vůči státní moci: právo na volný čas, jež je jedním z příkazů, které dobře uspořádaný stát musí míti ve svém zákonném řádu; právo na vzdělání, jež je také základním právem občanů, poněvadž stát, který nedopřává svým občanům vzdělanosti, odpírá jim prostředky k rozvinutí jejich osobnosti; občan musí míti možnost svobodně vyjadřovati své myšlenky; musí míti právo spolčovati se s jinými stejně smýšlejícími za účelem propagace nějakého požadavku či řady požadavků, v nichž jsou všichni zajedno; musí mu být dána možnost, aby si volil ty, kdož mu mají vládnouti; a musí býti s to, dovede-li to, přiměti spoluobčany k tomu, aby si jej zvolili, aby mu byla popřána účast na řízení státu. „Prakticky to znamená, že žádný stát nedosáhne účelu, pro nějž existuje, není-li zařízen jako demokracie se všeobecným hlasovacím právem; demokracie, v níž panuje netoliko svoboda slova a svoboda spolčování, nýbrž, kde se též uznává, že rasa ani víra, původ ani majetek nemohou občanům brániti v účasti ve výkonu jejich občanských práv... A jediná cesta, kterou lze dosíci, aby přání občanů byla státní vůlí respektována, jest, donutiti vládu pomocí principu ústavnosti, aby byla trvale a pro vždy nucena počítati s účastí všech občanů na státní moci (str. 25).“ Pro stav, v jakém se stát nalézá, není podle autora měřítko bezpečnějšího, než je snášenlivost, jakou státní moc projevuje vůči ideám, které se liší, či které jsou v odporu s duchem státního zákonodárství. Každý pokus potlačiti je znamená, že tu není vůle uspokojiti nějaké přání, jež se ve státě vyskytuje. Pro meze svobody jest vždycky směrodatné, zda a v jaké míře hrozí bezprostřední nebezpečí společenskému pořádku. Kde není takového bezprostředního nebezpečí, tam státní moc, zasahuje-li, porušuje práva jednotlivců. Rovněž se nesmí zapomínati na onu řadu občanských práv, jež směřují k tomu, aby chránila zájmy osobnosti (člověk má právo na takovou míru náboženské svobody, kolik potřebuje pro své vyznání; člověk má právo na úplnou soudní ochranu atd.).

Taková soustava občanských práv ve státě jest nepostradatelná podle autora proto, aby občané si byli jisti, že se s nimi bude slušně jednati. Při tom dlužno míti na paměti, že nelze dobře sloužiti státním cílům, jsou-li příliš velké hmotné rozdíly ve hmotném postavení jednotlivých občanů. „Národ, rozdělený na bohaté a chudé, jest dům sám v sobě rozdělený. Z bohatství se rodí pýcha, z chudoby nevzdělanost. Bohatá třída jest hnána nezbytně k tomu, aby svoje výhody ještě více rozšiřovala, a lidé chudí jsou zase doháněni k tomu, aby pokládali za jediný prostředek, jak se domoci blahobytu, násilné zmocnění se výhod, které majetek poskytuje bohatým. A proto stát musí, jde-li mu vážně o to, aby dosáhl svých cílů, pracovati k tomu, aby cílevědomě mírnil důsledky, k nimž vede tato majetková nerovnost (str. 28).“ Dychtění po rovnosti je trvalým rysem lidské národy. „Žádný stát není sebou bezpečný, neorganizuje-li prostředky, jimiž by upokojoval tento cit; státní moc může odkládati, nemůže se však vyhnouti tomu, aby

skutky přesvědčovala občany, že její zákonodárství — nejen formálně, nýbrž v samé svoji podstatě — jest cestou k dosažení společenské spravedlnosti (str. 29).“ Z toho, co bylo uvedeno o občanských právech, plyne podle autora: že žádná soustava zákonných příkazů nepodržuje po delší dobu nezměnou tvářnost, nýbrž že se den ze dnem musí přizpůsobovati různým a často novým situacím, a že ti, kdož mají v rukou výkon zákonů, jsou jejich pravými pány; že ve státě, kde jsou hmotné rozdíly mezi společenskými třídami příliš veliké, vlastní účel státní moci, obstarávati prospěch veškerenstvu státních občanů, převrací se na prospěch třídy bohatých, jejíž moc donucuje státní orgány, aby se řídily především jejími požadavky. Z toho uzavírá autor, že stát nemůže dobře dosáhnouti svých účelů tam, kde možnost prosazovati své potřeby před státní mocí jest mezi jednotlivé třídy občanstva rozložena příliš nerovnoměrně; a takové rozložení jest výsledkem hospodářské struktury společnosti. Z tohoto zorného úhlu soustava zákonných pravidel ve státě nemá sama o sobě jiného oprávnění, nežli oprávnění ryze formální. Každý jednotlivec a každá skupina jednotlivců má plné právo učiniti si úsudek o jejich závaznosti pro sebe, a jednati pak podle tohoto svého úsudku. Fakt, že nějaký zákon byl vydán, nestačí podle autora k tomu, aby ho bylo posloucháno. Důvod poslušnosti spočívá spíše v tom, co zákon přináší pro život jednotlivých občanů. Jediné podle těchto výsledků budou jej posuzovati; a závisí tudíž na tomto jejich úsudku, má-li býti zákon uznán za právo. Každý stát tedy jest samou podstatou svých cílů nucen, aby organisoval své instituce tak, že úsudek občanů o státních zákonech bude obecně znám a spravedlivě hodnocen; neboť jinak zůstanou utajeny i důsledky, k nimž tento úsudek může vésti. „Právo odporovati zákonu jest rezervní silou lidské společnosti, pomocí níž lidé, jejichž požadavky byly odmrštěny, mohou se stále ještě snažiti o to, aby rovnováha sil ve státě byla změněna . . . Státní pravidla jsou tedy sankcionována prostě mocí; a moc sama o sobě mravně neuspokojuje. A tedy, kde stát octne se v konfliktu s církví, či s odborovou organizací, či se společností, jako je na příklad komunistická strana, nemá nijakého a priori nároku na poslušnost. Jeho nárok závisí na tom, jak o konfliktu soudí ti, jichž se týká. Stát má právo, aby v takovém konfliktu zvítězil, tehdy, umí-li prokázati svým občanům, že jeho předpisy pro ně přinášejí plnější život. Suverenita státní moci je výsledkem toho, jak stát dovede obohacovati život svých občanů (str. 31).“

Je samozřejmo, že potřeby občanů budou formulovány pouze tam, kde vládne svoboda; a jen rovnost nám zaručuje, že vůle jednotlivých občanů bude slušným a spravedlivým způsobem odvažována. A čím méně se stát vměšuje do života dobrovolných organizací, tím lépe bude proň i pro ně. Zákonné předpisy státu se osvědčují, jsou-li blízky zásadám, jež pro svoje členy vydávají organizace ostatní. Státní moc měla by se podle autora snažit uzákoniti onen soubor požadavků, s nimiž tyto jednotlivé organizace k ní přicházejí; neboť ony představují největší část toho, co společnost jako celek může uspokojiti. A státní moc by se nikdy neměla pokoušet vydávati zákony, o nichž by se předem nebyla snažila poraditi s těmi, kdo budou zasaženi prováděním těchto zákonů; neboť úspěšným je téměř vždycky jen takový zákon, který je výsledkem co největšího množství zkušeností, jež si státní moc může opatřiti. „Nemalá část krise moderních vlád záleží v tom, že se vyhýbají stykům s těmi lidmi, o jejichž potřeby se jedná, namísto aby se snažily býti s nimi od počátku ve stálé spojitosti (str. 37).“ A jelikož společnost je založena federativně, tu — čím jest moc ve státě více decentralisována — tím její činnost může býti účinnější. Neboť: lidé mají tím více zájmu na účincích nějakého zá-

kona, čím více odpovědnosti za ně na nich spočívá; centralisace vede k uniformitě potlačující genia místa a času; centralisace znamená, že těžkým problémem se stává otázka času. Choroba moderní civilisace z nemalé části souvisí podle autora s tím, že státní zřízení ve svém vývoji nedodrželo krok s jinými změnami společenského života, zejména se změnami hospodářskými. Nový hospodářský řád předpokládá podstatnou změnu soustavy zákonných předpisů; domáháme se toho, aby zákony lépe odpovídaly požadavkům širě založeným, nemají-li přestat být závazným právem vůbec. Nový hospodářský řád znamená všeobecné hlasovací právo, jež zase znamená, že moci ve státě dobudou a ústavní instituce v zemi ovládnou masy; autorita jejich je s to, aby opatření, která se ještě v minulé generaci pokládala za utopii, byla nyní považována za nezbytná s hlediska spravedlnosti. Toto zprostředkování práva ve prospěch širokých mas je podle autora výsledkem širšího pojetí spravedlnosti, pojetí, které prosakuje společenskou nadstavbu ruku v ruce se změnami hospodářské rovnováhy.

Na otázku, jak stát organisovati, čili jaký má býti poměr jeho poddaných ku tvoření státních zákonů, odpovídá autor, že ze všeobecných důvodů demokratická forma se hodí lépe nežli autokratická, aspoň pro země západní civilisace. Neboť demokracie, při vši své slabosti, umožňuje, aby se při tvoření zákonů vzalo v úvahu pokud možná nejširší množství lidských potřeb. Základním rysem demokracie jest, že umožňuje kritiku činnosti státní moci. Demokracie poskytuje širší pole iniciativě a požaduje smysl pro odpovědnost u většího množství občanů. Demokracie nejenže budí v občanech pocit, že jsou účastni na rozhodování státní moci, nýbrž poskytuje jim také skutečnou možnost působiti na toto rozhodování. Proti tvrzení, že není demokratické vládní soustavy, kde není uskutečněna t. zv. iniciativa a referendum, uvádí autor, že přímé zákonodárství jest ve skutečnosti příliš hrubým prostředkem pro účely moderní vlády; zabraňuje, aby diskuse byla účinně vedena právě o tom, o čem jí jest nejvíce potřebí, a znesnadňuje měnění platných zákonů, i když je změny potřebí; tento systém nelze uvésti v soulad s principem parlamentní vlády, neboť zákonodárná moc je tu mimo dosah parlamentní odpovědnosti; konečně veřejné mínění jako takové ve svém celku bude zřídka kdy s to odpovídati na danou otázku jinak než negativně. Zákonodárny sbor moderního státu musí býti založen na zásadě všeobecného hlasovacího práva, má-li k voličstvu promlouvat i s náležitou autoritou, musí být natolik početný, aby jeho členové stačili udržovati s voličstvem dostatečný styk, nesmí však býti zase tak veliký, aby jeho početnost nezneumožňovala diskusi. Nezbytnou basí reprezentativní vlády je systém stranictví, bez něhož bychom neměli ani zákonodárných programů, ani nezbytné opory ve veřejnosti, jíž má zákonodárny sbor potřebí, má-li plniti svůj úkol — to jest usnášeti zákony. „Ať jsou jakékoli jejich nedostatky, politické strany jsou učeněným výrazem oněch požadavků, které vyrůstají ze skutečného života občanů (str. 49).“ Zákonodárné shromáždění mělo by — vzato zásadně — býti podle autora vždy jednokomorové, ježto teoreticky lze vůbec stěží najíti nějaký vážný důvod pro existenci druhé komory. Proti návrhům, aby druhá sněmovna byla organisována podle zájmových skupin, upozorňuje autor na to, že také tato druhá stavovská sněmovna — aby její členstvo nebylo atomisováno — musila by býti volena pomocí politických stran, což by ovšem zcela rušilo vlastní smysl, který se zájmovému zastoupení přikládá. Podle autora není možné, aby nějaká druhá sněmovna měla autoritu stejnou jako má sněmovna první, leč by byla volena stejným způsobem. Musí tedy míti autoritu menší; ale vyměřiti jí takovou menší autoritu, znamená rozvířiti otázku jejího složení, což je otázka, kterou nelze vůbec uspokojivě rozluštit.

Je potřeba, praví autor, úzké souvislosti mezi zákonodárstvím a procesem administrativním, za kterýmžto účelem ke každému ministerstvu měl by se přidružit poradní výbor členů sboru zákonodárného, kteří by měli právo, aby byli bráni na potaz o všech zákonodárných projektech, aby sledovali, jak se zákony rozprádají pomocí vládních nařízení, a aby vůbec zkoumali všechny otázky toho kterého resortu, které si zaslouží jejich pozornosti. Je důležité sice, aby ministři zůstávali odpovědní za politiku svého úřadu, jest však též zapotřebí užšího vztahu mezi resortní činností a mezi prací parlamentu; neboť kde jí není, tam se parlament zpravidla vyčerpává jen příležitostným opozičním odporem anebo toliko registruje, co mu vláda předkládá k usnášení. Pokud jde o administrativu, jest podle autora potřeba, aby úřednictvo bylo neutrální; musí umět sloužiti s plným srdcem a co nejvýkonněji straně jedné jako druhé. Aby však úředník mohl býti neutrální, je nezbytné, aby byl existenčně zajištěn a aby mu bylo zaručeno, že mu jeho úřad bude ponechán, pokud proň bude způsobilým. A aby byl úředník podněcován k nejlepšímu výkonu ve svém úřadu, jest nutno vybudovati takové zásady jeho postupu, které by zaručovaly, že dobré schopnosti budou vždycky využity a odměněny přiměřenou odpovědností. Za tím účelem jmenování úředníků mělo by vždycky spočívat v rukou komise, která by byla neodvislá od okamžitého vládního směru; neboť čím méně možností měla by vláda, aby vykonávala na tuto komisi vliv, tím lépe pro stát.

Pokud jde o poměr státu k mezinárodnímu společenství, vedou nás podle autora dnešní poměry nevyhnutelně k požadavku všesvětového zákonodárství ve věcech světového zájmu, tak nevyhnutelně, jako bylo lidstvo kdysi přivedeno k převaze státního zákonodárství na území státním. Vnitrostátní právo má býti právně podřízeno zákonům mezinárodním. Mezinárodní právo platí už dnes nejenom před stálým mezinárodním soudem, nýbrž jest v míře vždy větší vytvářeno i v různých jiných orgánech. Institucionálním výrazem myšlenky mezinárodních sankcí jest při vši své nedokonalosti Svaz národů. „Ať je Svaz národů jakkoli rušen ve své práci reminiscencemi na světovou válku, tolik aspoň o něm říci můžeme, že národové světa k němu vzhlížejí a přejí si, aby omezil a zvládl excesy jednotlivých států. O jeho díle na poli sociální spravedlnosti a vědecké organizace lze říci plným právem, že nebyti ho, svět by byl mnohem chudší a méně krásný, nežli jest. Kdyby Svazu národů nebylo, museli bychom jej znovu vybudovati . . . Zkušenosti prvních desíti roků jeho existence dokazují jasně, že Svaz znamená zcela novou epochu ve vývoji politických institucí (str. 73.).“ Naším úkolem jest podle autora buďto rozvinouti Svaz národů v dokonalou instituci, nebo jej ztratíme. Další jeho pokrok je však myslitelný jen ruku v ruce s překonáváním ideologie státní suverenity. Podmínkou jeho úspěšného rozvoje jest, aby měrou stále rostoucí dovedl omeziti pole zákonodárné iniciativní působnosti jednotlivých států. Bude se musit zasadit o to, aby mu bylo přiznáno právo vydávati příkazy, podle nichž by se jednotlivé státy musely řídit ve všech věcech, v nichž mezinárodní pospolitost má společné zájmy. „Nemůžeme býti svobodní,“ končí autor, „nedovedeme-li býti spravedliví. A spravedlnosti lze dosáhnouti jen za cenu rovnosti . . . Generace, jako je naše, jež stojí tak blízko okraje propasti, nemá práva na optimism, pokud jde o budoucnost . . . Víme, jak křehká je stavba naší civilizace. Víme, jak strašně nebezpečné by bylo pokoušeti ještě jednou její pevnost. Vědomí, že jakýkoli větší konflikt by učinil z naší civilizace sotva více nežli dějinnou epizodu, může nás donutiti k jisté mírnosti, k tomu, abychom se odhodlali uznati, že spravedlnost není pouhým prázdným slovem (str. 78.).“

A. Kliment.